

VITA

Megjegyzések Erdei László könyvéről*

Hegellel kapcsolatban az embernek akaratlanul is eszébe jut Lessing mondása: „Ki ne dicsérne egy Klopstockot? De ki olvassa?” Hegel esetében csupán annyi a különbség, hogy neki legalább annyi szidalmazója van, mint ahány hódolója, de azok száma valóban kevés, akik ismerik és értik filozófiáját, akik „úgy olvassák” műveit, mint Lenin. El kell ismerni, hogy ez nem is könnyű feladat. Nagyon találóan írják „A szent család”-ban Marx és Engels: „... Hegel azt a folyamatot, melynek révén a filozófus az érzéki szemlélet és a képzet közvetítésével egyik tárgyról a másikra átmegy, mesteri szofisztikus ügyességgel tudja mint magának a képzeletbeli értelmi lénynek, az abszolút szubjektumnak a folyamatát ábrázolni. Azután pedig Hegel a *spekulatív* ábrázoláson belül nagyon gyakran *valóságos*, magát a *dolgot* megragadó ábrázolást nyújt. Ez a spekulatív kifejtésen *belüli* valóságos kifejtés arra csábítja az olvasót, hogy a spekulatív kifejtést valóságosnak, a valóságos kifejtést pedig spekulatívnak tartsa.¹

Lenin — aki Marx és Engels után a legnagyobb ismerője volt a hegeli filozófiának — maga is több helyen utalt arra, hogy Hegel tanulmányozása rendkívül nehéz és fárasztó, de ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a marxista filozófusoknak egyik alapvető feladata e filozófia kritikai feldolgozása, marxista értékelése. Ez a lenini program ma is aktuális, hiszen Hegel filozófiája egy olyan bányához hasonlítható, amelyet már feltártak, de még korántsem aknázták ki a mélyében rejlő kincseket.

Erdei László kandidátusi disszertációja jelentős lépéssel vitte előre e lenini program megvalósítását. Célkitűzése: a hegeli „kezdet” kritikai elemzése, a legbonyolultabb problémák egyikét veti fel, amely ugyanakkor alapvető jelentőségű Hegel filozófiájának megértése — és ennek bírálatán keresztül a dialektikus materializmus kategóriáinak rendszerezése számára. Ismeretes, hogy Hegelnél az objektum és szubjektum idealista egybeolvasztása következtében a valóságos fejlődés a fogalom önfejlődéseként, míg a logikai folyamat ontológiai folyamatként lép fel. Ennek következtében a hegeli abszolút szellem fejlődésének logikai folyamata — konkrét tartalmát tekintve — sok szempontból azonos az anyag fejlődéstörvényeivel, de maga az egész folyamat „szellemtörténeti” felfogása, az idealista rendszer metafizikus keretei közé zárja ezt a fejlődést. Tárgyunk szempontjából mindez annyiban fontos, hogy

* Erdei László: A megismerés kezdete. Akadémiai Kiadó. 1957.

¹ Marx—Engels Művei. 2. köt. 60. o.

az idealista rendszer következtében Hegelnek abszolút kezdetet kellett konstruálnia, amely egyaránt jelenti az objektív valóság és megismerési folyamat kiindulópontját. Hegel számára ez „természetesen” az emberi megismerés kezdetének feltárását jelenti. Erdei László elemzése fényt derít arra, hogy mire alapozta Hegel ennek a kezdetnek rekonstruálhatóságát. A tagadás-tagadásának törvénye, mint e folyamat alapja, Erdei disszertációjában mélyebb értelmet kap a szokásosnál, világossá válik, e dialektikus törvényszerűség általános jellegének kétségbevonhatatlansága és jelentősége a marxista dialektika számára. Ez annál is inkább jelentős, mert éppen az elmúlt években terjedt el az engelsi koncepció olyan revíziója, amely tagadta a tagadás-tagadása törvényének egyetemességét. E felfogással szemben Erdei László éppen e materialista értelemben felfogott törvényszerűség általános jellegét bizonyítja:

„A mozgó anyag fejlődik, azaz előbbi fejlettségi fokait tagadva, folytonosan elkülönöződik önmagától. Ámde *önmagán belül* válik mássá, azaz egyúttal mindig azonos is marad önmagával. Azonos marad önmagával, mert a változó formákban mindig ugyanaz a tartalom, másszóval mindig ugyanaz a mozgó anyag van jelen. Ily módon a szubsztancia mozgása két ellentétes tendencia egysége. Folytonosan fejlődik, vagyis a tagadás tendenciája folytonosan érvényesül benne. Ugyanakkor azonos is marad önmagával, vagyis a tagadás tendenciáját. tagadó tendencia is folytonosan érvényesül benne. A mozgó anyag fejlődése így az *elkülönöződésen keresztül való azonosulás, a magasabb fokon való ismétlődés*, röviden: *a tagadás tagadása* alapján megy végbe.”²

E problémával azonban itt nem foglalkozhatunk részletesebben, mert csak előkészíti a tanulmány központi gondolatát a hegeli „kezdet” *tartalmának* feltárását. Ismeretes, hogy Hegel ezt a tartalmat mint ürességet, vagyis mint a lét és semmi egységét határozta meg. A szerző kifejti, hogy ez az „üresség” a valóság meghatározottságainak elhagyásán keresztül jön létre, tehát a rekonstruálás eszköze egy olyasfajta absztrakció, amely a dolgok minden különbözőségétől elvonatkoztat. Hegelnél ennek eredménye a „tisztá lét”, amely — mint Erdei helyesen rámutat — pozitív értelemben a „van”-nal egyenlő, hiszen csak annyit mondhatok róla, hogy van, létezik, minden további meghatározottságától eltekintettem. A materialista és idealista felfogás ellentéte akkor válik nyilvánvalóvá, amikor Hegel a „tisztá létet” nem mint az általánosságban vett „anyag”-ot tárgyalja, hanem mint „tisztá gondolatot”. Világos, hogy a tisztá lét azért lehet egyértelmű a „van”-nal, mert csak annyit állíthatok róla, hogy tudatunktól függetlenül létezik (vagyis „van”) minden közelebbi meghatározottságától elvonatkoztattam. E fogalomnak éppen az anyag, mint filozófiai kategória felelne meg. Hegelnél azonban a tisztá lét *azért* „tisztá”, mert a lét és *semmi* egységét jelenti, „van” is és nincs” is. Felfogásában a tisztá lét — negatív értelemben — azért egyenlő a semmivel, mert *fogalmilag abszolút üres*, nincs benne semmi meghatározottság, vagyis léte maga az üres általánosság. Hegelnél ez abból következik, hogy a kezdetet agyának „kiürítésén” keresztül akarja rekonstruálni, vagyis az objektív fejlődés problémáját logikai problémaként kezeli.

A kritikának itt kettős szempontot kell megvalósítania. Egyrészt bírálnia kell azt az idealista koncepciót, amely a tisztá létet „tisztá gondolat”-nak

² Erdei László: A megismerés kezdete. 23—24. o.

tekinti és a konkrét meghatározottságok hiányát a „semmi”-vel teszi egyenlővé. Másrészt fel kell tárnia, hogy e koncepció ismeretelméletileg, logikailag sem igaz, vagyis ha a megismerés folyamatából próbálunk visszakövetkeztetni, akkor sem a „semmi”-hez jutunk el. A materializmus és idealizmus ellentéte itt abban nyilvánul meg, hogy a materializmus az anyagi valóság konkrét meghatározottságait *általánosítja* az anyag fogalmába és ezt tekinti a filozófia alapkategóriájának, kiindulópontjának. Hegel viszont (ahogy Erdei László igen szemléletesen érzékelteti egy ház lebontásának példájával) a meghatározottságok *elhagyásán* keresztül jut el a „tiszta lét”-hez, mint kezdet-hez, amely ily módon számára csak a semmivel lehet egyenlő. A materialista út, a legáltalánosabb, de egyben a *legtartalmasabb* kategóriához vezet, míg Hegelé, a legáltalánosabb, de egyben a *legüresebb* kategóriához. Erdei László a kérdésnek ezt az oldalát nem tárgyalja, ehelyett az általam másodikként említett szempontot követve feltárja a hegeli koncepció belső logikáját és ezen keresztül bírálja a megismerés kezdetének az ürességgel való azonosítását. A probléma ismeretelméleti tárgyalása azonban — mint majd látni fogjuk — nem pótolhatja teljes egészében az objektív dialektikai kérdésfelvetést. Ez utóbbi hiánya sajnálatosan meggyengíti a bírálatból levont pozitív következtetéseket.

Említettük, hogy az objektum és szubjektum hegeli azonosítása következtében a „tiszta lét” azonos a „tiszta gondolat”-tal. Ezzel kapcsolatban a Kis-logika 86. §-ának 1. függelékében a következőket olvashatjuk: „Ha gondolkodni kezdünk, csakis a gondolat a maga tiszta meghatározásnélküliségében van előttünk, mert a meghatározáshoz már egyvalami és másvalami szükséges; kezdetben azonban még nincs másvalamink. A meghatározásnélküli, ahogy itt előttünk van, a közvetlen; nem a közvetített meghatározásnélküliség, nem megszüntetése minden meghatározottságnak, hanem a meghatározásnélküliség közvetlensége, a meghatározásnélküliség minden meghatározottság előtt, a meghatározásnélküli mint legeslegeső. Ezt azonban, a létnek nevezzük. Ezt nem lehet sem érezni, sem szemlélni, sem elképzelni hanem ez a tiszta gondolat s mint ilyen a kezdet.”

E sorokból először is világosan kiténik az előljáróban említettek jelentősége. Hegel itt maga írja, hogy a tiszta lét, mint meghatározásnélküliség, nem a valóságos meghatározottságok általánosítása, hanem olyan meghatározásnélküliség, amely minden meghatározottság *előtt* létezik, mint „legeső”. Mint láttuk éppen emiatt jut el Hegel a leggazdagabb kategória helyett a legszegényebbhez. Ami azonban logikailag első annak az objektív lét számára is elsőnek kell lennie. A meghatározásnélküliség, mint legeső, azonos a tiszta léttel, ezért e lét „tiszta gondolat, s mint ilyen a kezdet.” A disszertáció legfőbb érdeme, hogy nem siklott át e probléma felett, hanem feltárta, hogy a kezdet azonosítása a tiszta gondolattal ismeretelméletileg is jogosulatlan, vagy ami ugyanazt jelenti: a megismerési folyamat nem az „ürességből” indul ki. Hegel — az idézett helyen — hangsúlyozza, hogy a tiszta létet, mint kezdetet „nem lehet sem érezni, sem szemlélni, sem elképzelni”, ami önmagában is mutatja, hogy az *emberi* megismerés Hegelnél az elvont gondolkozással kezdődik. Hegelnek meg kell semmisítenie az érzéki megismerés emberi jellegét, hogy kezdetet és egyben idealista kezdetet konstruálhasson. Ez Erdei László alapvető felismerése. Hegel ugyanis világosan látta, hogy a megismerési folyamat az érzéki szakasszal kezdődik. Ahhoz tehát, hogy ennek ellenére a tiszta gondolatot tekintse kezdetnek, arra volt szüksége, hogy

az érzéki adatokat a semmivel tegye egyenlővé és a belőlük való kiindulást az ürességből való kiindulásként fogja fel. Ezt azzal „igazolja”; hogy az érzéki adatokat csak a puszta létre (a „van”-ra) utalnak, de konkrétitásuk következtében fogalmilag üresek, nem tartalmaznak semmi általános, „azaz” emberi ismeretet. Ismeretes, hogy Kant szintén hasonló pozícióból indult ki, amikor azzal indokolta az értelmünk kategóriáinak aprioritását, hogy a puszta érzéki megismerés csak az egyes konkrét dolgokkal ismertet meg bennünket, de sohasem mutatja meg az igazi értelemben vett *általánost*. Kant és Hegel útja ezután szétválik. Kant mereven szétválasztja, szembeállítja a jelenséget és lényegét, a magánvalót objektívnek, de megismerhetetlennek, míg a „nekünk való”, érzékszerveinkben feltáruló világot szubjektívnek tekinti. Kantnál tehát az érzékelésünkben feltáruló világ nem magát a dolgot mutatja, hanem csak azt a szubjektív módot, ahogyan a dolgok „megjelennek nekünk”. Hegel szerint mindez abból fakad, hogy a szubjektív idealizmus a dolgok tulajdonságait, mint a magánvaló „külső reflexióját”, a *tudatba helyezi*: „A *transzcendentális idealizmus* szerint ez a külső reflexió a *tudat*. — írja. Mivel ez a filozófiai rendszer a dolgok minden meghatározottságát mind a forma, mind a tartalom tekintetében a tudatba helyezi, azért e szerint az álláspont szerint *rajtam*, a szubjektumon múlik, hogy a falevelet nem feketének, hanem zöldnek, a napot kereknek és nem négyzetesnek látom, a cukor ízét édesnek és nem keserűnek érzem. . . .”³

E felfogással szemben Hegelnél a dolgok érzéki tulajdonságai objektívek, mert létezésük a *dolgok* egymásra való vonatkozásában van. Hegel is abból indul ki, hogy a magánvalónak csak, „úgy van színe, ha azt a szem elé hozzák, csak úgy van szaga, ha az orr elé s így tovább.”⁴ Ez — első megközelítésben — valóban „külsőleges reflexió.” Hegel azonban a már idézett helyen bebizonyítja, hogy ami a magánvaló számára „külsőleges egzisztenciának látszott, *benne magában való mozzanat*.⁵ (Az én kiemelésem. Sz. A.) A tulajdonság ugyanis „*több magánvaló-dolog*” egymásban való reflexiója, tehát csak az egyik vagy másik számára „más”, „külső”. Miután azonban egyiknek sincs „semmi további meghatározottsága” a másikkal szemben azonfelül, hogy „*magánvalók*”: „A két magánvaló dolog mint a vonatkozás szélső fogalmai . . . egybe esik; csupán *egy* magánvaló-dolog van, amely a külső reflexióban önmagához viszonylik, és *saját, magára mint egy másra való vonatkozása* alkotja meghatározottságát.”⁶

Vagyis Hegel az érzetminőséget, mint objektív tulajdonságot vizsgálja. Az íz pl. ebben az összefüggésben valamely dolog külsőleges reflexiója az ember nyelvén, de egyúttal olyan reflexió, amelyben a dolog „saját, magára mint egy másra való vonatkozása alkotja meghatározottságát.” A „nyelv” ugyanis itt ugyanúgy csak „magánvalóságában” szerepel, mint a dolog, amely hatott reá! „A jelen fejtegetésben csak a magánvaló-dolog és a számára külső reflexió áll egymással szemben; ez még nem határozódott meg mint tudat, a magánvaló dolog sem még mint én.”⁷ — írja.

Míg tehát Kant az érzéki valóság szubjektívizálásával támasztja alá a gondolkodás aprioritását, addig Hegel éppen ellenkezően; az érzetminőségek

³ Hegel: A logika tudománya. II. rész. 99. o.

⁴ Uo. 95. o.

⁵ Uo. 95. o.

⁶ Uo. 97. o.

⁷ Uo. 99. o.

teljes objektívizálásával, tárgyi viszonyként való felfogásával igazolja nem-emberi jellegüket és ezzel az „igazi” értelemben vett emberi, tehát a tudatos fogalmi gondolkodásból való kiindulás jogosságát. Az érzetminőség fogalmilag üres, mert csupán a tárgynak egy másik „tárgyban” (az emberben mint nem tudatos lényben) való reflexiója. Ily módon igazi megismerése a dolog lényegének csak a fogalmi gondolkodásban lehetséges. Ebben ugyanis az ember már nem mint a dologgal egyenértékű magánvaló, hanem mint *tudat*, mint *én* vesz részt! Mint írja:

„Egy tárgy *fogalmi felfogása* valóban csakis abban áll, hogy az én azt *magáévá* teszi, áthatja és *saját formájába* hozza, azaz az *általánosságba*, amely közvetlenül *meghatározottság*, vagy meghatározottságba, amely közvetlenül általánosság. A szemléletben vagy akár a képzeletben adódó tárgy még *külsőleges, idegen*. A fogalmi felfogás azt a *magán- és magáért-való-létet*, amely a tárgynak a szemléletben és képzeletben sajátja, *tételezettséggé* változtatja; az én *gondolkodva* hatja át a tárgyat. A gondolkodás azonban *előbb magán- és magáért-való*; a szemléletben, vagy képzeletben *jelenség*; a gondolkodás megszünteti *közvetlenségét*, amellyel élénk jön s így *tételezettséget* csinál belőle; ez a *tételezettsége* pedig *magán- és magáért való léte* vagyis *objektivitása*. A tárgynak ez az objektivitása tehát a *fogalomban* van, ez pedig az *öntudat egysége*, amely magába fogadta; objektivitása vagy a fogalom ennél fogva maga nem más, mint az öntudat természete, nincsenek más mozzanatai, vagy meghatározásai, mint magának az énnak.”⁸

Összefoglalva az eddigieket: Hegel szerint az érzéki megismerésben az ember mint nem-tudatos lény vesz részt, a dolog úgy reflektálódik bennem, mint saját maga másában. Az érzetminőségek ezért *objektívek*, de a szónak nem emberi, hanem állati értelmében. Hegel tehát — szemben Kanttal — hangsúlyozza az érzetminőségek objektivitását, de nem mint emberi, azaz objektum-szubjektum viszonyt, hanem mint két objektumnak egymásban való tükröződését. Ezzel igazolja, hogy az *emberi* megismerés nem az érzékeléssel kezdődik. Az érzékelés fogalmilag csak annyit mondhat a dolgokról, hogy léteznek, de tartalmilag ez a lét „tisztá”, vagyis teljesen üres, és ezért egyértelmű a *semmivel*. Ezzel szemben a dolgok fogalmi megismerésében „az én *gondolkodva* hatja át a tárgyat”, meghatározásai „magának az énnak” a meghatározásai lesznek. Az objektum és szubjektum egysége mint a hegeli filozófia alapfogolata, így módon csak a fogalmi gondolkodásban valósulhat meg. Ennyit az érzetminőség hegeli felfogásáról. E gondolatokat a Lényeg-és Fogalom tanában fejtette ki Hegel, így ezek elemzése nem lehetett a Lét tanának első fejezetét tárgyaló disszertáció feledata. E recenzió keretében való ismertetésük azonban talán még világosabbá teszi a hegeli elgondolás lényegét.

A kérdés most már az, hogy mi a *marxizmus* álláspontja? Ez az a pont, ahol felfogásom lényegesen különbözik Erdei László koncepciójától. A disszertáció IV. fejezetének 3. pontjában a szerző Hegel bírálata keretében az alábbi következtetésekre jut:

A megismerés első szakasza az érzékelés, melyben csak a minőség konkrétja jelenik meg. Ez *magánvalósága szerint* tartalmazza ugyan az általánost ami azonban az elvont gondolkodás hiányában nem válik „közvetlenné”, azaz megismertté. (Van tehát egy szakasz, amelyben az ember *csak* érzékel, de nem gondolkodik.)

⁸ Uo. 194—195. o.

A második szakaszban a gondolkodás „belevegyül az érzetbe, differenciálja a benne csak magánvalósága szerint jelenlévő közvetettet vagy általánost.”

Végül a harmadik szakasz az érzéki és értelmi megismerés egysége, mely „a kezdeti differenciátlan egység helyett immár *differenciált* egység.”

Itt nyilvánul meg az objektív dialektikai vizsgálat hiánya, a logikai ismeretelméleti szempont elégtelensége. A logikának jogában áll a valóságban szervesen összetartozó és elválaszthatatlan folyamatokat, vagy oldalakat külön is tárgyalni, hogy az összetartozás mibenlétét alaposabban megismerjük. Ha azonban a logikai vizsgálat elszakad az objektív dialektikától az a veszély áll fenn, hogy a fogalmi elhatárolást egyben tényleges különváltságnak gondoljuk. Ez történt esetünkben is. Erdei László a megismerés folyamatában három elkülönült szakaszt különböztet meg, holott a *valóságban* csak a kettő egysége létezik, tehát az, amit ő harmadikként említ meg. A megismerési folyamatban kétségkívül az érzéki megismerése az elsőség, de ezt nem szabad *abszolút értelemben* felfogni. Valamely új ismeret megszerzési folyamatában nyilvánvalóan először érzékszerveink útján lépünk kapcsolatba a jelenséggel és csak azután tárhatjuk fel az érzeteinkben rejlő lényegét. A megismerésben tehát valóban az érzékiség az elsőség, de csak viszonylagos értelemben (az új ismeretre vonatkoztatva) mert az új jelenség érzékelésekor már egy sor általános, fogalmi ismerettel rendelkezünk. Ezt a gondolatot próbálta a kezdetig „rekapitulálni” Erdei László, abból kiindulva, hogy csak ismereteink adott fokán igaz az, hogy az érzékelés pillanatában már rendelkezünk bizonyos tudattalommal, de az *első emberi érzet* e nélkül jött létre. A konkrét objektív dialektikai elemzés segítségével el lehetett volna kerülni e formális logikai következtetésből adódó tévedést. Mindössze annak felismerésére lett volna szükség, hogy az *első* emberi megismerés nem az érzékeléssel, hanem a *tevékenységgel* kezdődött és ily módon a logikai visszakövetkeztetés láncolata „megszakad”.

Vizsgáljuk meg kissé részletesebben ezt a problémát. Az *emberi* megismerésben az érzéki és értelmi folyamat elválaszthatatlan egymástól. Az érzéki megismerés nemcsak azért emberi, mert — ahogy Erdei László írja — „bir-tokunkban van” és „magánvalósága” szerint tartalmazza az általánost. Hegel igazi cáfolatát csak akkor lehet megadni, ha megmutatjuk, hogy az *ember* az érzékelés folyamatában is mint *tudatos lény* vesz részt. „A sas sokkal megszibbre ellát az embernél, de az emberi szem sokkal többet lát meg a dolgokban, mint a sas szeme. —” írja Engels.⁹ Ez nagyon nyilvánvaló azokban az esetekben, amikor már *ismert* tárgyakat érzékelünk. Ha ránézek pl. egy lábnyomra, nemcsak formát látok, hanem *tudom* is, hogy az egy *lábnyom*. Ezért mondta azt Engels, hogy az ember szeme „többet” lát meg a dolgokban, mint a sasé. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ez a többlet magában az érzékelés folyamatában van, hiszen fiziológiailag a magasabbrendű állatok lényegében ugyanúgy érzékelnek, mint, mi. Csupán arról van szó, hogy a dolgok lényegének felismerése, amely az ismert tárgy érzékelésével együtt fellép, az *érzéki* tapasztalatok bizonyos sorának gondolati általánosításából származik és ezért valósággal „hozzátapad” a szenzuális élményhez. Mindenki kipróbálhatja milyen nehéz úgy érzékelni egy lábnyomot, hogy abban csak véletlenszerű formát lássunk. A kérdés most már az, hogy mi a helyzet akkor, amikor

⁹ Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952. 184. o.

ismeretlen tárgyat érzékelünk? Ez esetben nyilvánvalóan nem tudhatjuk még, hogy mi az érzékelt dolog lényege. Az azonban biztos, hogy ekkor is többet „látunk” a dologban, mint a magasabbrendű állatok. Ha mást nem is, de annyit biztosan tudunk róla, hogy „tárgy”, „dolog”, „valami”, márpedig ezek már magasfokú absztrakciók, amelyekkel az állatok nem rendelkeznek. Így tehát a számunkra még ismeretlen dolog érzékelési folyamatában is mint *tudatos lények* veszünk részt. Még a gyermeki tudat fejlődését sem szabad úgy elképzelni, mintha adott határig *tisztán* csak állati tudat volna. Lockenak igaza volt, amikor tagadta a velünk született *eszmék* létezését, de nem volt igaza amikor helyes kiindulópontját ad absurdum vitte és azt állította, hogy a gyermeki tudat születése pillanatában „*tabula rasa*.” Nyilvánvaló, hogy a gyermek egy sor képességet, készséget „*tudatcsírát*” hoz magával, más-különbben éppúgy képtelen volna eljutni az absztrakt gondolkodás fokára, mint az állatok. Némi különbséggel ugyanez vonatkozik az ember filogenezi-sére, az emberré válás folyamatára is. A kiindulópont itt az ember állati őse, amely valóban nem rendelkezett az elvont gondolkodás képességével. Bizonyos csírái azonban kétségkívül itt is voltak a magasabbrendű tudati tevékenység-nek (a vulgármaterialisták éppen ezek túlhangsúlyozásával jutnak el az ember és állat közti minőségi különbség tagadásához) amelyek a megváltozott körülmények hatására fejlődésnek indultak. Ezt a folyamatot Engels: „A munka szerepe a majom emberré válásában” c. tanulmányában fejtette ki. Engels itt éppen a szoros kölcsönhatást hangsúlyozza a kéz, az agy és az érzékszervek fejlődése között. Ezen belül a kéz szerepét illeti meg az elsőség. („Kezdetben volt a tett!”) Maga a munka viszont, amely „megteremtette” az embert, az *érzéki és értelmi tevékenység egysége*. Magának a munkának és ezzel az ember-nek a fejlődése testesíti meg az érzéki és értelmi megismerés eleven, szét-szakíthatatlan kölcsönhatását.

Hegelnek — idealista rendszere következtében — nemcsak abszolút véget, hanem *abszolút kezdetet* is kellett konstruálnia, ezért nem foghatta fel *magát a kezdetet is folyamatként*. Ezért indul ki az érzékelés állati színvonalá-ból ahelyett, hogy abból a *folyamatból* indulna ki, amelyben az állat emberré *vált*, amelyre tehát éppen az érzéki és értelmi tevékenység szétválászatlan kölcsönhatása nyomja rá bélyegét. *Ebből a szempontból* — sajátos módon — Hegelre is vonatkozik az a bírálólat, amellyel Marx — Feuerbachról írt téziseiben — materialista elődeit illette: „Minden eddigi materializmusnak — írja az első tézisben — ... az a fő fogyatéka, hogy a tárgyat, a valóságot, az érzéki világot csak az *objektum* vagy a *szemlélet* alakjában fogja fel; nem pedig mint *emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot*, nem szubjek-tíven.” Az *érzéki megismerést* Hegel is csak az „*objektum* vagy a *szemlélet* alakjában” fogta fel, nem pedig mint *emberi tevékenységet, gyakorlatot*, ezért nem értette meg az érzéki és értelmi megismerés egységét, ezért gondolta azt, hogy az *emberi* megismerés az elvont *gondolkodással kezdődik*.

Erdei László felfogása, mint materialista koncepció természetesen nem tekintheti az érzékiséget azonosnak az ürességgel. De annak folytán, hogy az érzéki megismerés elsőbbségét abszolutizálja és mint ilyent fogja fel kezdet-nek, maga is kénytelen „viszonylagos ürességről” beszélni: „Amikor az emberi megismerés kezdetét rekonstruáljuk, — írja — lényegében vissza-térünk az első *emberi* érzethez, általában az emberi érzékelés megkezdődésé-hez. Ez mind a tudat, mind a tudás szempontjából egy *viszonylagos* üresség: az emberi tudat, az emberi tudás és az emberi megismerés üressége. A kezdet-

rekonstruálás tehát képletesen szólva a tudat, illetve a tudás ürességének újra-helyreállítása s ennyiben az ürességnek a kezdetrekonstruálás szempontjából is racionális tartalma van.”¹⁰

Mint az eddig vázoltakból nyilvánvaló, felfogásom szerint a kezdet „viszonylagos ürességéről” sem lehet beszélni. Az emberi megismerés kezdete nem az első *emberi érzet*, hanem — ahogy Marx és Engels hangsúlyozták — az első *emberi tett*. Miután az emberréválás folyamata azonos az emberi tudat kialakulásának folyamatával („A tudat sohasem lehet más, mint a tudatos lét. . . .”)¹¹ a megismerés kezdetére is vonatkoznak Marx és Engels alábbi szavai

„Az embereket az állatoktól megkülönböztethetjük a tudattal, a vallással, vagy amivel akarjuk. Ők maguk akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor *termelni* kezdik létfenntartási eszközeiket. . . .”¹² Vagyis a megismerés kezdete az első *emberi tett*, a munka, mely az *érzéki és értelmi tevékenység egysége*. Ily módon az első *emberi érzet* viszonylagosan sem üres, feltételezi az emberi tudatot is, mert emberről csak ama első „tett”-től kezdve lehet beszélni, s a munka éppen abban különbözik az állati tevékenységtől, hogy *tudatos* tevékenység. A materialista felfogást itt az jelenti, hogy az egész folyamatot a *testi szükségletek* kielégítésének kényszere határozza meg. Erdei László joggal bírálta Hegelt, amiért az érzéki megismerést nem tekintette emberinek, de ugyanilyen joggal bírálható ő is, amiért a tudattartalomtól megfosztott érzetet tekintette az emberi megismerés kezdetének.

Hegel felfogásának — az emberi megismerés kezdetére vonatkozóan — nem az volt a hibája, hogy ezt *értelmes, tudatos kezdetnek* tekintette, hanem az, hogy *elvont, szellemi* kezdetnek, vagyis nem *termelő tevékenységnek*. Erdei László viszont nem ezt bírálja, hanem azt, hogy Hegel a kezdetet *tudatosnak* fogta fel, „ahelyett”, hogy a tudatosságot megelőző érzékelésből indult volna ki. Erdei László felismerte azt — és ez úttörő érdeme — hogy Hegel az érzékiséget konkrétsága miatt „semmisítette” meg, hogy az *elvont* szellemiségből indulhasson ki. De nem ismerte fel, hogy a bírálatnak tovább kell haladnia magának a *szellemiségből* való kiindulásnak kritikájához, amely nem a tudattal az érzethez, mint konkrét, de *szellemi* valóhoz vezet, hanem a munkához, mint *tudatos* de *anyag* i *tevékenység* hez.

Az érzéki megismerés elsőbbségének abszolutizálása következtében Erdei László kénytelen a megismerés két szakasza közti különbséget más oldalról is eltúlozni. Ha az érzékiség *abszolút* kezdet, akkor nem tartalmazhat semmiféle tudati általánosítást és viszont a gondolkodás, amely csak később „vegyül bele” az érzékiségbe, nem ragadhatja meg a dolog konkrétságát. A szerző ezt több helyen is nyomatékosan hangsúlyozza.

Az a felfogás, amely szerint minőségének konkrétsága következtében minden tárgy egészen individuális és ezért a gondolkodás, a nyelv segítségével (miután ez csak az általános megragadásra képes) konkrétságuk gyakorlatilag meghatározhatatlan: Hegel felfogása.¹³ Erdei László egyetért ezzel a koncepcióval:

„Véleményünk szerint — írja — Hegel a fenti szempontból helyesen elemezte a minőséget, s helyes az a gondolata is, hogy annak egyik oldalát

¹⁰ Erdei László: A megismerés kezdete. 147. o.

¹¹ Marx—Engels: A német ideológia. Szikra 1952. 9. o.

¹² Uo. 8. o.

¹³ Lásd: Erdei László: A megismerés kezdete. 20. §.

csak az érzékszervek segítségével lehet megragadni, míg a másik oldalt *követlenné* csak a gondolkodás segítségével tehetjük. Mindez abból következik, hogy az érzékszervek nem tudnak általánosítani, a gondolkodás pedig csak az általánosat képes megragadni; méginkább abból, hogy a minőségben *objektíve* is létezik a két fenti oldal, s ezért a minőség teljes megismerése szükségszerűvé tette megismerésének két különböző eszközzel történő végrehajtását.”¹⁴ Erdei azt írja, hogy mindez csak Hegel számára jelentett problémát, akinek el kellett tüntetni az érzékiség elsőbbségét az emberi megismerésben, hogy idealista kiindulópontját igazolhassa. Amikor Hegel kimutatja az érzet „elérhetetlenségét” a gondolkodás számára — ezzel a maga részéről betegezettnek tekinti a problémát, hiszen felfogása szerint ami gondolat tartalmilag üres, az nem emberi ismeret. Erdei László viszont leszögezi, hogy az érzéki ismeret amit Hegel „el akar érni” „*máris és egyébként is, mindenféle gondolati feldolgozás nélkül a b i r t o u n k b a n v a n !*”¹⁵ Igaz tehát, hogy a gondolkodással nem ragadhatjuk meg a dolgok konkrétságát, *de erre nincs is szükség*, mert ez a birtokunkban levő érzéki megismerés feladata és a gondolkodásnak nem ezt kell elérnie, hanem az érzet „magánvaló” tartalmát, vagyis az általánost.

Erdei László tehát e kérdésben elfogadja a hegeli kiindulópontot és csak az abból levont következtetése tér el Hegelétől. A probléma gyökerét abban látja, hogy „Hegel az emberi megismerést azonosította az ember gondolkodó megismerésével, holott ez két különböző terjedelmű fogalom.”¹⁶ Erről a maga helyén már megtettük a szükséges észrevételeket. Világos, hogy ha az emberi megismerés terjedelme „szélesebb” mint a gondolkodó megismerése (mert Erdei szerint magában foglalja a „nem-gondolkodó” érzékelést-is) akkor csak deklaratív marad az a néhány sorral lejjebb következő konklúzió, mely szerint érzet és fogalom közt: „*Minőségi, de nem elvi*” különbség van. Láttuk, hogy annyiban Hegelnek feltétlenül igaza volt, amennyiben az *emberi* megismerést *gondolkodó* megismerésnek tartotta, csak annyiban nem, amennyiben idealista korlátoltsága következtében a gondolkodó megismerésben csupán elvont, szellemi folyamatot látott. A Hegel „elevenére tapintó” bírálatnak ezért éppen azt kell kimutatnia, hogy az ember érzéki megismerésének legmagasabb foka tartalmazza az általánosítás elemi formáit (tehát nem lehet sommásan „nem-emberi” reflexiónak felfogni, de nem is pusztán az általánosítás „magánvalóságának”) másrészt pedig a gondolkodás is képes a konkrétságot meghatározni, bár nem szubjektív, hanem objektív formájában.

Nézzük meg először a probléma első részét. Fogarasi Béla Logikájában a következőket olvashatjuk: „Lenin Hegelt bírálva hangsúlyozza, hogy Hegel nem képes az érzet és fogalom viszonyát dialektikusan felfogni, nem veszi tekintetbe, hogy az érzet és a fogalom között is átmenet van, vagyis az ellentét viszonylagos és nem abszolút. . . Ha az átmenetet az érzet és a fogalom között konkretizálni akarjuk, azt lehet mondani, hogy ezt az átmenetet a képzetek, egyedi képzetek, majd az általános képzetek, a bizonyos fokig fogalmi jellegű elemeket magukban foglaló képzetek jelentik.”¹⁷ (Az én kiemelésem. Sz. Á.) Ilyen általános képzet pl. az a „repülőgép”, amely e szó hallatára képszerűen jelenik meg „lelki szemeink” előtt. Ez a kép nem egyezik meg teljesen egyet-

¹⁴ Uo. 69—70. o.

¹⁵ Uo. 82. o.

¹⁶ Uo. 81. o.

¹⁷ Fogarasi Béla: Logika. III. kiad. Akadémiai Kiadó 1955. 103—104. o.

len általunk észlelt konkrét repülőgéppel sem, hanem a bennük levő közös, *általános formai jegyeket* tartalmazza. Az érzéki megismerés legmagasabb színvonala az általános képzet, tehát már — mint neve is mutatja — tartalmazza az általánosítás elemi formáját. A minőségi különbség az, hogy az általános képzet csak *külső, formai jegyeiben*, tehát *képszerűen* ragadja meg az általánost, míg a logikai megismerés *belső, tartalmi* ismérveiben, tehát a *fogalom* formájában.

Ami a probléma másik komponensségét illeti: a gondolkodás valóban nem képes a konkrétság szubjektív, képszerű formáját, a *szenzuális élmény konkrétségét* megragadni, de igenis meghatározhatja a konkrétság *objektív tartalmát*. Ezt éppen az Erdei László által említett példán keresztül érthetjük meg a legjobban. A szerző azt írja, hogy egy konkrét szint nem lehet fogalmilag meghatározni, mert legfeljebb bizonyos csoportosításokat eszközölhetek (pl. ultramarinkék, világos,- sötét,- ultramarinkék stb.) de ezek még mindig általános meghatározások, amelyek nem azonosak azzal az *egy* konkrét árnyalattal, amely előttem van. E szerint tehát az elvont gondolkodás nem teszi lehetővé „ennek vagy annak az ultramarinkék árnyalat különbözőségének az egészen sajátos, individuális meghatározását.”¹⁸ Mint mondtuk, ez csak az érzetminőségre, mint *ilyenre* igaz. Ennek *objektív tartalmát* azonban éppen az elvont gondolkodás segítségével határozzuk meg, amikor pl. a kérdéses színről megállapítjuk, hogy *x hullámhosszúságú fényrengés*. (Az *x* itt természetesen valamely *meghatározott* számot jelent.) Ezzel *teljesen konkrétan, egyedileg* határoztuk meg a kérdéses szint, mert pontosan az a hullámhosszúságú fényrengés, csak *őreá* jellemző, az ettől való legkisebb eltérés is már egy más árnyalatot eredményez.

Az *objektív dialektikai* vizsgálat hiánya következtében Erdei László teljesen figyelmen kívül hagyta a kérdésnek azt az oldalát, hogy valamely *dolog* konkrétsága, egyedisége nem azonos az *érzet* konkrétségével, tehát azzal a szubjektív formával, amelyben az objektív valóságot érzékszerveink visszatükrözik. Mint kategórikusan leszögezi: „a minőség kategóriájának közelebbi tartalmát e munkában csupán egyik, kétségtelenül igen fontos vonatkozásában tárgyaljuk, ti. mint érzéki minőséget.”¹⁹ Ily módon azonban lehetetlenné vált számára az érzéki és értelmi megismerés szerepének és viszonyának teljes feltárása, ami megakadályozta a hegeli koncepció *gyökereikig hatoló* bírálatát.

E negatívum ellenére, Erdei László tanulmánya nagy lépéssel vitte előre a Hegel-kutatás konkrét munkáját és értékes segítséget adott a további kutatáshoz.

Szabó András György.

¹⁸ Erdei László: A megismerés kezdete. 68. o.

¹⁹ Uo. 65. o.